

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2020.02.198>
УДК: 930.1:94(477)(П.О.Христюк)(043.3)

Юрій Шаповал

доктор історичних наук, професор,
головний науковий співробітник,
відділ теорії та історії політичної науки,
Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Кураса НАН України
(Київ, Україна), shapoblu@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2883-6403>

Надія Рижєва

докторка історичних наук, професорка,
професорка кафедри історії,
Миколаївський національний університет ім. В.Сухомлинського
(Миколаїв, Україна), ryzheva.nadiya@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8379-4325>

Учасник і літописець Української революції: Павло Христюк (до 130-річчя з дня народження)

Анотація. **Мета статті** полягає у створенні життєпису П.Христюка – кооператора, громадсько-політичного діяча, публіциста, автора фундаментальної праці з історії Української революції. **Методологічну основу** становить принцип історизму в єдності всіх його компонентів. Дослідження ґрунтується на критичному аналізі архівних і друкованих джерел. Використано мікро-історичний підхід. **Наукова новизна** полягає у спробі створити на основі раніше недоступних архівних ресурсів, а також з урахуванням наявних публікацій детальний опис життєвого шляху, діяльності та значення інтелектуальної спадщини П.Христюка. Використано документи ДПУ–НКВС, що дозволяють пролити світло на обставини його трагічної долі. Усе це дало змогу підготувати найповніший на цей час біографічний нарис, уточнити чимало важливих моментів, спростувати певні неточності у принагідних публікаціях. **Висновки.** П.Христюк постає виразним адептом соціалістичних ідей, репрезентантом того прошарку діячів, які накресливали для України та для всієї Східної Європи поміркований кооперативний соціалізм із демократичною політичною формою. Водночас він сповідував толерантність до тих, хто мали інші позиції, але видавалися йому можливими союзниками у виборюванні та збереженні незалежної України. П.Христюк став не лише учасником, а й літописцем пережитих подій. Його фундаментальна праця у часи існування СРСР замовчувалася не випадково, адже її автор разом з іншими представниками тодішнього революційного покоління наполягав на тому, що Українська революція суттєво відрізнялася від «петроградської моделі» 1917 р., котра закінчилася більшовицькою партійною диктатурою. Це, а також політична активність у період Української Центральної Ради й Директорії УНР, після повернення П.Христюка з вимушеної еміграції в 1923 р. поставило його на наступні вісім років у коло тимчасових «попутників» більшовиків, до яких нова влада не мала довіри. Усе це визначило його долю, коли комуністичний режим розпочав наступ на українську інтелігенцію, сфабрикувавши в 1930 р. «справу Спілки визволення України» й готуючи на наступний рік «справу Українського національного центру». Саме за останньою П.Христюк був заарештований і згодом загинув.

Ключові слова: кооперативний рух, Українська революція, Українська партія соціалістів-революціонерів, Українська Центральна Рада, Генеральний Секретаріат, Українська Народна Республіка, реемігранти, Державне видавництво України, Український національний центр.

Уперше одному з авторів цієї публікації (як членові робочої групи Комісії з реабілітації осіб, репресованих у 1930–1950-х рр.) довелося, сказати б, доторкнутися до долі П.Христюка ще в гorbачовську «перебудову», наприкінці 1980-х рр. Саме тоді відбулося ознайомлення з архівно-кримінальною справою колишнього генерального писаря Української Центральної Ради. У 1994 р. з'явилася перша публікація про нього, а згодом, після пошуку нових подробиць його життя й діяльності, ще декілька статей¹. У наступні роки автори кількох публікацій аналізували переважно роль П.Христюка як історіографа². У 2011 р. було захищено кандидатську дисертацію, присвячену суспільно-політичній і державницькій діяльності, а також науковій спадщині П.Христюка³.

Проте у цілому слід констатувати все ще недостатню увагу дослідників до неординарної та цікавої особи, яку на політичній Олімп винесла Українська революція. Саме тому важливою ініціативою став започаткований кілька років тому проект професора М. фон Гагена⁴, який готував англомовний переклад ключового твору з інтелектуальної спадщини П.Христюка під назвою «Замітки і матеріали до історії української революції: 1917–1920 рр.» та в 2014 р. надрукував статтю про цю працю на основі своєї конференційної доповіді⁵. Ось що говорив про цей проект сам американський історик:

«Джерелом натхнення для мене стало редагування та підготовка коментарів до англомовної версії історії української революції (“Замітки і матеріали до історії української революції”, Відень, 1921–22) П.Христюка, молодого українського есера, який був членом кількох урядів у 1917–1919 рр., брав участь у скиненні П.Скоропадського, згодом емігрував до Відня, а потім повернувся до радянської України, де 1931 р. був заарештований НКВС – разом із багатьма колегами М.Грушевського – у справі “Українського національного союзу”, та помер у сталінському ГУЛАзі. Я пропоную “читати” Христюка як історика-антиколоніаліста, й “бачити” історію України того часу як “колоніальну”, та у найрізноманітніші способи частину ширшої глобальної антиколоніальної доби початку ХХ ст. та ширших періодів»⁶.

¹ Див.: Шаповал Ю. Генеральний писар // Літературна Україна. – 1994. – 28 квітня; *Його ж.* Людина і система: Штрихи до портрета тоталітарної доби в Україні. – К., 1994. – С.108–128; *Його ж.* Павло Христюк // Історія України в особах: ХІХ–ХХ ст. – К., 1995. – С.208–216; *Його ж.* Павло Христюк і його доля // Центральна Рада і український державотворчий процес: Мат. наук. конф., 20 березня 1997 р. – Ч.2. – К., 1997. – С.308–326; *Його ж.* Христюк Павло Онисійович // Енциклопедія історії України. – Т.10. – К., 2013. – С.433–434; Павло Христюк (1890–1941) // Горі переможеним: Репресовані міністри Української революції / Авт.-упор.: А.Когул (відп. упор.), Р.Подкур, В.Скальський, В.Василенко, Н.Григорчук, Н.Савченко. – К., 2018. – С.213–220.

² Див.: Горак В.С. Літопис української революції: Книга П.О.Христюка «Замітки і матеріали до історії української революції»: історіографічний аналіз. – К., 2005; *Кучер В., Муха Д.* Соціаліст-революціонер на тлі доби: Павло Христюк про соціально-політичні процеси часів Центральної Ради. – К., 2008; *Муха Д.* Павло Христюк як історіограф українських політичних партій доби визвольних змагань 1917–1920 рр. // Історичний журнал. – 2010. – №1. – С.228–236; *Ї ж.* Характеристика П.О.Христюком внутрішньої політики Української Держави (1917–1918 рр.) // Наукові записки з української історії. – Вип.27. – Переяслав-Хмельницький, 2011. – С.95–99.

³ Див.: *Муха Д.І.* Суспільно-політична, державницька діяльність, наукова спадщина П.О.Христюка (1890–1941 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Переяслав-Хмельницький, 2011. – 20 с.

⁴ Марк фон Гаген (1954–2019 рр.) – професор російської, української та євразійської історії в Університеті штату Аризона (США). У 2002–2005 рр. голова Міжнародної асоціації українців. Надрукована в 1995 р. стаття «Чи має Україна історію?» спричинила широку наукову дискусію щодо конструювання та представлення української історії в європейській та світовій гуманітаристиці.

⁵ Див.: *Hagen M. von.* Pavlo Khrystiuk's History and the Politics of Ukrainian Anti-Colonialism // Україна на історіографічній мапі міжвоєнної Європи / Ukraine on the Historiographic Map of Interwar Europe: Мат. міжнар. наук. конф. (Мюнхен, Німеччина, 1–3 липня 2012 р.). – К., 2014. – С.15–37.

⁶ Марк фон Гаген: «Мій шлях до історії не був прямим» [Електронний ресурс]: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/intervyyu/370-mark-fon-hagen-mii-shliakh-do-istorii-ne-buv-priamy>

Павло Оникійович Христюк народився 1890 р. у станиці Єлизаветська на Кубані (день появи на світ установити поки що не вдалося). Походив із родини кубанського козака. До 1912 р. жив на малій батьківщині. Як він згадував: «Я сам родом з Кубанщини, і хоча вся моя громадсько-політична робота пройшла на Україні (з 1912 року по 1923 рік я жодного разу не був на Кубані), проте мої рідні жили на Кубані [...], я листувався з ними і на Кубані мене знали»⁷.

Родина була незаможною, а П.Христюк дуже хотів навчатися. Після закінчення середньої школи він на власну відповідальність поїхав до Києва, склав вступний іспит до політехнічного інституту, почав студіювати на агрономічному відділі. М.Ковалевський⁸, який був добре знайомий із П.Христюком у цей період, згадував:

«Від самого початку мусив молодий кубанець оглянутись за заробітками, бо з дому грошей не одержував. Хоч він і походив з Кубані, але розмовляв барвною українською мовою Полтавщини. Він знав українську мову дуже добре, що на ті часи не було явищем частим... На тлі здеморалізованої молоді тих часів він вирізнявся не тільки своїм ясним і тверезим розумом, але й почуттям обов'язку та відповідальності за виконання доручених йому справ. Студіюючи з захопленням математичні науки, він звик до систематичної точної праці і в усіх справах був дуже пунктуальний»⁹.

Уже тоді П.Христюк прилучився до літературного життя, публікувався в різних виданнях. Так, 1913 р. у журналі «Українська хата»¹⁰ з'явилася його стаття «В.Винниченко і Ф.Ніцше». Включився він і в політичне життя, в український революційний рух. У червні 1913 р. серед інших поставив свій підпис у листі на ім'я депутата Державної думи більшовика Г.Петровського¹¹ у зв'язку з передбачуваним виступом останнього з українського питання. Лист містив прохання «щодо загальної необхідності націоналізації освіти в інтересах культурного розвитку українського народу»¹².

У цей час П.Христюк почав працювати в газеті «Рада»¹³, фінансованій Є.Чикаленком¹⁴ і власником цукроварень В.Симиренком¹⁵. Це була посада, що називалася «видавчий». Він приходив близько 20-ї год. до друкарні на київській вул. Трьохсвятительській, приймав найновіший інформаційний матеріал, робив коректуру та десь близько 2-ї год. закінчував роботу. Згодом, у 1916 р., П.Христюк

⁷ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ), Київ. – Спр.59881. – ФП. – Т.7. – Арк.82.

⁸ Микола Ковалевський (1892–1957 рр.) – кооператор, публіцист, політичний діяч, член Української Центральної Ради. У листопаді 1917 – квітні 1918 рр. генеральний секретар продовольчих справ і міністр продовольчих справ УНР. У січні 1919 р. депутат Трудового конгресу України. За Директорії УНР міністр земельних справ у кількох урядах. Із 1920 р. в еміграції.

⁹ Ковалевський М. При джерелах боротьби: Спомини, враження, рефлексії. – Інсбрук, 1960. – С.383–384.

¹⁰ «Українська хата» – щомісячний літературно-публіцистичний журнал національно-радикального спрямування. Видавався в Києві 1909–1914 рр. П.Богацьким і М.Шаповалом.

¹¹ Григорій Петровський (1878–1958 рр.) – революціонер, радянський партійний і державний діяч. Був депутатом ІV Державної думи (1912–1917 рр.). У 1920–1938 рр. голова Всеукраїнського центрального виконавчого комітету. У 1922 р. від імені Української Соціалістичної Радянської Республіки підписав договір про утворення СРСР.

¹² Державний архів Чернігівської області. – Ф.274. – Оп.4. – Спр.601. – Арк.86.

¹³ «Рада» – єдина в Наддніпрянській Україні щоденна громадсько-політична газета українською мовою. Виходила в 1906–1914 рр. у Києві. Закрита російським урядом на початку Першої світової війни.

¹⁴ Євген Чикаленко (1861–1929 рр.) – агроном, землевласник, громадський діяч, видавець, публіцист, меценат. Із 1920 р. в еміграції.

¹⁵ Василь Симиренко (1835–1915 рр.) – промисловець, інженер-конструктор, технолог у галузі цукроваріння, видавець, меценат.

редагував кооперативний журнал «Комашня»¹⁶, де друкувалися професійні пояснення стосовно кооперативної справи, інформаційні звіти, а також матеріали про відомих кооператорів.

Узагалі П.Христюк брав активну участь у кооперативному русі, до якого через слаборозвинене політичне життя у самодержавній Росії «йшли в дореволюційні часи (особливо під час реакції) свідоміші національно і політично сили української демократії, які хотіли за тих часів працювати на громадському ґрунті для українських трудових мас»¹⁷. Не випадково пізніше, особливо після повалення російської монархії, чимало кооператорів стали активними політиками. Серед них можна назвати М.Стасюка¹⁸, Д.Коліуха¹⁹, Б.Мартоса²⁰ та ін. До цих імен додамо і П.Христюка.

У березні 1917 р. в Києві відбувся I вільний кооперативний з'їзд Київщини, що працював у будівлі Педагогічного музею та став подією всеукраїнського значення. Форум висловився за те, що «тільки демократично-федеративна республіка в Росії з національно-територіальною автономією України, із забезпеченням прав національних меншостей забезпечить права (українського) народу»²¹. Було висунуто вимогу негайно запровадити українську мову у школі, суді, громадських і державних установах, церкві. Серед керівників цього з'їзду був П.Христюк. Його можна було бачити у президії поряд зі М.Грушевським, Х.Барановським²², М.Стасюком.

П.Христюк став одним із тих молодих есерівських діячів, які взяли ревно політичну опіку над М.Грушевським, щойно він повернувся до Києва після заслання в Росії. За спогадами Д.Дорошенка:

«Прибувши до Києва, проф[есор] Грушевський дуже скоро зорієнтувався в обставинах і ось за дуже короткий час, коли минулися перші дні радісних зустрічей, поцілунків, привітань ми, старі “тупівці”²³, співробітники Михайла Сергійовича, його вірна стара гвардія, з немалим здивуванням почати помічати, що він – не з нами. Він більше перебував у товаристві молоді: есерів (соціалістів-революціонерів), радився з ними, оточував себе ними, а з нами балакав і радився дуже мало. Коли дехто з старших українських діячів, що стояв в особисто близьких стосунках до Михайла

¹⁶ «Комашня» – журнал-тижневик, що виходив упродовж 1912–1919 рр. у Києві. Друкований орган Київського союзу установ дрібного кредиту. У 1912–1914 рр. видавався українською й російською мовами, у 1914–1916 рр. – тільки російською під назвою «Муравейник», від 1917 р. – українською мовою.

¹⁷ Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції: 1917–1920. – Т.1. – Відень, 1921. – С.16.

¹⁸ Микола Стасюк (1885 – дата смерті невідома) – громадсько-політичний діяч, один із засновників Української Центральної Ради, із 1917 р. генеральний секретар харчових справ. Був в еміграції, у 1920 р. повернувся в Україну. Репресований. Після відбуття покарання з 1940 р. мешкав у Маріуполі, де в період німецької окупації був редактором «Маріупольської газети». Один із керівників регіональної структури українських націоналістів. Подальша доля невідома.

¹⁹ Дмитро Коліух (1880 – дата смерті невідома) – економіст, кооператор, громадсько-політичний діяч. У 1917–1920 рр. очолював Дніпросоюз – об'єднання споживчих кооперативів, що мало своє видавництво. У 1932 р. засуджений до 3 років вислання. Після відбуття покарання отримав право вільного проживання. Обставини смерті й точна дата невідомі.

²⁰ Борис Мартос (1879–1977 рр.) – громадсько-політичний діяч, економіст, кооператор, педагог, голова Ради Міністрів Української Народної Республіки (1919 р.). Був одним з авторів земельного закону Української Центральної Ради. Із 1920 р. в еміграції.

²¹ Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції: 1917–1920. – Т.1. – С.17.

²² Христофор Барановський (1874–1941 рр.) – кооператор, фінансист, громадсько-політичний діяч, член Української Центральної Ради, генеральний секретар фінансів. Із 1920 р. в еміграції (Німеччина, Бразилія).

²³ Тобто члени Товариства українських поступовців, заснованого 1908 р. в Києві, і лідером якого був М.Грушевський. У березні 1917 р. ТУП перейменовано на Спілку українських автономістів-федералістів, а у червні того року – на Українську партію соціалістів-федералістів.

Сергійовича, спробував запитувати його, що сталося, чому він так поводитися, М[ихайло] С[ергійович], ухилиючись, заявляв, що реальна сила за цими “молодиками”, що за ними скоро підуть маси, через те краще відразу стати на їх чолі, щоб не допустити цілий рух до крайностей і великих помилюк»²⁴.

На початку квітня 1917 р. в Києві відбувся I кооперативний з'їзд союзів України, за рішенням якого П.Христюк (секретар редколегії) разом із М.Ковалевським (головний редактор) почав видавати газету «Народна воля»²⁵. Це був спільний орган Усеукраїнської селянської спілки й Центрального кооперативного комітету, а фактично – есерів. Наклад сягав 200 тис. примірників і часопис швидко завоював симпатії українського селянства. Пізніше М.Ковалевський згадував:

«Потрібний був щоденник українського активізму, а не партійного доктринерства і романтичних екскурсій в минуле. “Народна воля” відповідала цьому завданню і була власне таким щоденником. А тому, що організували цей щоденник кооператори, які завжди мали контакт з народною масою і знали її психіку, то і редакційний матеріал був відповідно опрацьований. Моїм найближчим помічником і редакційним товаришем був секретар редакції Павло Христюк»²⁶.

На початку квітня 1917 р. відбувся установчий з'їзд Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР), одним із фундаторів якої був П.Христюк. Із-поміж інших українських соціалістичних організацій вона вирізнялася тим, що була найбільш масовою. Згідно з матеріалами III з'їзду (листопад 1917 р.), партія налічувала 75 тис. членів, а пізніші есерівські джерела подавали цифру 350 тис.²⁷ УПСР набула досить широкого впливу серед українського селянства, висунувши, зокрема, вимогу знищення приватної власності на землю й передання її в Український земельний фонд, з якого вона мала розподілятися через громадські організації між селянством. Щоправда згодом, улітку 1917 р., партія визнала необхідність реалізації гасла соціалізації землі. На установчому з'їзді було обрано ЦК, до складу якого ввійшов і П.Христюк, відновлено видання газети «Боротьба», з якою він співпрацював.

Обраний членом Української Центральної Ради, П.Христюк у квітні 1917 р. ввійшов до її виконавчого комітету, що пізніше отримав назву Малої Ради і складався з 20 осіб²⁸. У червні того самого року УЦР створила уряд – Генеральний Секретаріат на чолі з В.Винниченком²⁹. Саме П.Христюк незадовго до цього одним із перших запропонував ідею формування органу, який би вів, за його словами, «виконавчо-технічну роботу». Однак ця пропозиція не знайшла розуміння серед

²⁴ *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле (1914–1918). – Ч.1: Галицька руїна 1914–1917 рр. – Л., 1923. – С.73.

²⁵ «Народна воля» – щоденна газета, виходила з 31 квітня 1917 до 14 листопада 1919 рр. в Києві, із лютого 1919 р. – у Кам'янці-Подільському.

²⁶ *Ковалевський М.* При джерелах боротьби: Спомини, враження, рефлексії. – С.268–269.

²⁷ *Курас І.Ф.* Торжество пролетарського інтернаціоналізму і крах мелкобуржуазних партій на Україні. – К., 1978. – С.131.

²⁸ *Солдатенко В.Ф.* Україна в революційну добу: Історичні есе-хроніки: У 4 т. – Т.1: Рік 1917. – Х., 2008. – С.169.

²⁹ Володимир Винниченко (1880–1951 рр.) – учасник революційного руху, політичний, державний діяч, письменник, драматург, художник. Член Української Центральної Ради, у червні 1917 р. очолював Генеральний Секретаріат, у серпні 1918 р. – опозиційний до режиму гетьмана П.Скоропадського Український національний союз, із листопада 1918 р. – Директорію УНР. Незабаром пішов у відставку, виїхав за кордон. У Відні створив Закордонну групу українських комуністів, згодом невдало намагався повернутися в Україну. У вересні 1921 р. очолював Комітет допомоги українському студентству в Берліні, із 1934 р. мешкав у м. Мужен на південному сході Франції, виступав із критикою сталінського режиму. Під час Другої світової війни відмовився співпрацювати з нацистами. Похований у Мужені.

деяких інших членів Центральної Ради, котрі були «дуже з цього невдоволені і занепокоєні, визнаючи думку промовця (тобто П.Христюка – *Авт.*) невчасною й хибною в своїй основі. Проти пропозиції виступали не тільки серйозно переконані есефи (соціалісти-федералісти – *Авт.*), а навіть і деякі соціал-демократи. Та від життя не можна було вже втікати»³⁰. П.Христюк увійшов до складу Генерального Секретаріату, обійнявши посаду генерального писаря. У декларації від 27 червня 1917 р. так окреслювалися його обов'язки: завідування ділами всього секретаріату, налагодження зв'язку між окремими генеральними секретарями у внутрішніх організаційних справах, відповідна постановка інформації про діяльність Генерального Секретаріату, зокрема через періодичне видання³¹. Згадуючи той час, М.Ковалевський зазначав, що декому П.Христюк видавався «занадто великим педантом і формалістом, але в цім власне була його позитивна риса. Серед безладу й анархії, які панували особливо в перших тижнях після революції, він завжди вмів знайти вірний тон і відсунути дрібничкові справи на дальший план, щоб з тим більшою енергією зайнятися справами істотними»³². П.Христюк мав унікальну можливість опрацювати численні й важливі документи, чимало копій яких залишилось у нього. Усе це пізніше допоможе йому при написанні праці з історії Української революції.

УПСР не була монолітною. Уже на червневій 1917 р. конференції позначилися розходження в її лавах, а під час IV з'їзду (травень 1918 р.) відбувся розкол. П.Христюк дотримувався центристської позиції й увійшов до Центральної фракції українських соціалістів-революціонерів, яка наприкінці січня 1919 р. виділилася в окрему партію – УПСР (центральної течії), а у квітні того року повернулася до старої назви – УПСР. Слід також зауважити, що П.Христюк брав діяльну участь у виданні друкованого органу цієї партії – газети «Трудова громада». Помітною була його активність і у Селянській спілці – організації, як вона сама себе декларувала, «професійно-класовій». Діяла вона впродовж 1917–1919 рр. і перебувала під впливом УПСР³³. Ще у червні 1917 р. на I Всеукраїнському селянському з'їзді П.Христюка було обрано до ЦК Спілки.

Після IV Універсалу Центральної Ради (січень 1918 р.), що ним було проголошено самостійну Українську Народну Республіку, вибухнула урядова криза. Головою Ради Народних Міністрів став В.Голубович³⁴. У його уряді П.Христюк був міністром внутрішніх справ (із кінця лютого 1918 р. – державний секретар). «Цей кабінет, – напише він згодом, – і переніс на своїх плечах весь тягар розпочатої

³⁰ Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції: 1917–1920. – Т.1. – С.77. М.Ковалевський у зв'язку з цим писав: «Коли наша фракція виступила з внеском утворити перший уряд України, то з боку частини соціал-демократів і соціалістів-федералістів почувалися критичні зауваження і сумніви щодо доцільності такого кроку. Це мене страшенно здивувало і, хоч промова Павла Христюка, як внескодавця, була дуже угрунтована, і, як мені видавалось, не потребувала жодних дискусій, довелося і мені забрати голос» (див.: *Ковалевський М.* При джерелах боротьби: Спомини, враження, рефлексії. – С.368).

³¹ Див.: Українська Центральна Рада: Документи і матеріали: У 2 т. – Т.1 (4 березня – 9 грудня 1917 р.) / Упор.: В.Ф.Верстюк (кер.) та ін. – К., 1996. – С.159.

³² *Ковалевський М.* При джерелах боротьби: Спомини, враження, рефлексії. – С.384.

³³ Селянська спілка (Українська селянська спілка) – масова профспілкорова організація, яка об'єднувала незалежне селянство, нейтралізувавши вплив російських есерів та Всеросійського селянського союзу, що перебував під їхнім керівництвом. Мала друкований орган – щоденну газету «Народна воля». Спілка засудила гетьманський переворот. У серпні 1918 р. ввійшла до складу Українського національного союзу – блоку опозиційних до гетьманського режиму політичних партій, економічних, професійних і культурних організацій. Припинила існування в 1919 р.

³⁴ Всеволод Голубович (1885–1939 рр.) – громадсько-політичний діяч, урядовець, секретар шляхів, згодом – торгу і промисловості. Від січня 1918 р. голова Ради Міністрів та очільник зовнішньополітичного відомства УНР. У 1931 р. у Харкові заарештований. Загинув в ув'язненні.

правительством В.Винниченка війни з совітською Росією, а також довів до кінця справу миру з Центральними державами»³⁵.

П.Христюк був причетний ще до однієї важливої справи. Він виступав одним зі співавторів земельного закону Центральної Ради, який було поставлено на обговорення наприкінці грудня 1917 р. Після внесення змін документ затвердили наприкінці січня 1918 р., але запізно – більшовики ще в перший день Жовтневого перевороту 1917 р. в Петрограді оприлюднили «Декрет про землю», яким проголошувалося скасування земельної власності, передача всіх поміщицьких, церковних, державних та інших земель земельним комітетам, створеним безземельними й малоземельними селянами. Фактично це був сигнал для переділу землі. За тих обставин у Києві було помилково відкладати розв'язання земельного питання. Тільки нормативний акт, який забезпечив би селянам володіння землею, міг почасти паралізувати вплив більшовицької пропаганди серед українського селянства. Однак земельний закон Українська Центральна Рада ухвалювала вже тоді, коли більшовицькі гармати обстрілювали Київ.

28 квітня 1918 р., у день гетьманського перевороту, П.Христюк разом з іншими членами уряду був присутній на засіданні УЦР у Великій залі на третьому поверсі київського Педагогічного музею. На тому самому засіданні, що було перерване появою німців:

«Паршивенький лейтенант, – писав П.Христюк, – помахуючи револьвером перед президією Ради і міністрами, вимагав видати йому міністрів... З лайкою і погрозами найбрутальнішим способом було потрушено і переписано всіх присутніх на засіданні Ради депутатів, міністрів і публіку. Канцелярії парламенту були перериті німецькими солдатами. 29 квітня Рада ще раз зібралась і, між іншим, ухвалила наспіх Конституцію УНР. Та вже існування її було скінчено»³⁶.

У період гетьманату П.Христюк, як й інші діячі УПСР, перебував в опозиції до режиму П.Скоропадського³⁷. Есери разом з іншими політичними партіями створили Український національний союз, котрий, зокрема, вимагав формування демократичного уряду, негайної ліквідації великої земельної власності, забезпечення землею селян, демократичних виборів до парламенту тощо. Після падіння гетьмана УПСР стала однією з партій Директорії УНР. П.Христюк отримав посаду товариша (тобто заступника) міністра внутрішніх справ в уряді, який у серпні 1919 р. очолив І.Мазепа³⁸.

Це була остання державна посада П.Христюка в Україні: невдовзі він емігрував до Австрії. У Відні приєднався до Закордонної делегації УПСР (разом зі М.Грушевським, М.Шрагом³⁹, М.Чечелем⁴⁰ та ін.), а також до Спілки

³⁵ Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції: 1917–1920. – Т.1. – С.106.

³⁶ Там само. – С.173–174.

³⁷ Павло Скоропадський (1873–1945 рр.) – державний і політичний діяч, керівник (гетьман) Української Держави (29 квітня – 14 грудня 1918 р.). Із 1918 р. в еміграції. Жив поблизу Берліна, провадив політичну діяльність, сприяв заснуванню Українського наукового інституту при Берлінському університеті (функціонував до 1945 р.).

³⁸ Ісаак Мазепа (1884–1952 рр.) – громадсько-політичний діяч, керівник уряду УНР періоду Директорії (серпень 1919 – травень 1920 рр.). Із 1920 р. в еміграції (Чехословаччина, Німеччина). Провадив політичну діяльність, а також займався науковою й викладацькою роботою.

³⁹ Микола Шраг (1894–1970 рр.) – громадський діяч, заступник голови Української Центральної Ради (1917–1918 рр.). У 1930 р. заарештований за звинуваченнями в «антирадянській діяльності», згодом звільнений. Від 1945 р. мешкав у Львові, займався науковою й викладацькою роботою.

⁴⁰ Микола Чечель (1885–1937 рр.) – політичний діяч, член ЦК УПСР. У 1920–1924 рр. в еміграції (Відень). У 1920–1921 рр. редагував журнал УПСР «Борітеся – поборете!». Із 1924 р. жив в УСРР. У 1931 р. у «справі Українського національного центру» засуджений до 6 років позбавлення волі. У 1937 р. розстріляний.

українських письменників і журналістів⁴¹. Тоді ж став співредактором журналу «Борітеся – поборете!»⁴².

Період еміграції став для П.Христюка часом ґрунтовного переосмислення подій 1917–1920 рр. Бажання зафіксувати побачене й пережите матеріалізувалося у чотири томи «Заміток і матеріалів до історії Української революції: 1917–1920 рр.», над якими, за наполяганням М.Грушевського, він почав працювати ще в Україні, у Кам'янці-Подільському 1919 р. Ця книга належить до своєрідного історико-документального та водночас мемуарного жанру. Може слугувати довідником для з'ясування позицій багатьох політичних діячів. Автор деталізував, оцінював чимало важливих епізодів революційних подій в Україні. Особливо унікальний матеріал міститься в додатках до кожного тому (документи, заборонені до друку в УСРР та ін.).

Проте не слід забувати про заувагу одного з найкваліфікованіших знавців проблем Української революції І.Лисяка-Рудницького⁴³, котрий, на нашу думку, цілком обґрунтовано вважав, що «загальновідомі книги П.Христюка та Д.Дорошенка, не зважаючи на те, що вони залишаються незмінними довідниками, це скоріше “літописи”, ніж “історії” у повному значенні слова. (Це розрізнення між літописом і історією походить від італійського філософа Бенедетто Кроче)»⁴⁴.

Так, справді, працю П.Христюка не варто ідеалізувати. Вона написана соціалістом-революціонером, базована на відповідних світоглядних та політичних цінностях і є лише одним із поглядів на історію революції. Проте щонайменше два фактори слід обов'язково враховувати. По-перше, це – погляд безпосереднього учасника або свідка багатьох важливих подій, людини, яка знала про ці події набагато більше, ніж усі наступні покоління інтерпретаторів революційних пертурбацій 1917–1920 рр. По-друге, П.Христюк осягнув і передав у своїх «Замітках...» регіональну специфіку революційних процесів після повалення монархії. Він підкреслював: «Конфлікт між двома силами – буржуазією і працюючими масами – почався одночасно на всіх просторах бувшої імперії, але пішов не всюди однакою темпом і в однакових формах, ускладнюючись місцевими умовами як соціально-економічного, так і національно-політичного характеру. Під впливом цих умов інакше розвивався він на Україні, ніж на Московщині»⁴⁵. Поневолені царатом народи, вирвавшись на волю після довгих віків національного гніту та визиску, не хотіли й чути про старе «верховенство так званого руського, тобто московського народу, в якій би формі те верховенство не виявлялось». Указуючи на це, П.Христюк констатував, що саме це виявилось незрозумілим для «московського народу і його провідників, вихованих в душі московського великодержавного централізму або – рівновартного йому – московського «соціалістичного інтернаціоналізму»»⁴⁶. Російська демократія, її соціалістичні революційні кола кваліфікували національні рухи як «буржуазні», «контрреволюційні».

⁴¹ ГДА СБУ, Київ. – Спр.59881. – ФП. – Т.118. – Арк.73.

⁴² Неперіодичний друкований орган Закордонної делегації Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР) видавався у Відні в 1920–1922 рр. комітетом у складі М.Грушевського, М.Шрага, М.Чечеля, М.Шаповала, П.Христюка. Світ побачили 10 випусків.

⁴³ Іван Лисяк-Рудницький (1919–1984 рр.) – історик української суспільно-політичної думки, професор Альбертського університету (Канада).

⁴⁴ Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: У 2 т. – Т.2 / Пер. з англ. У.Гавришків, Я.Грицака. – К., 1994. – С.39.

⁴⁵ Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції: 1917–1920. – Т.1. – С.12.

⁴⁶ Там само.

«Хибним розумінням і відношенням до національних революцій, – наголошував П.Христюк, – з боку московської революційної демократії, яка по праву могла претендувати на революційний провід у всеросійському масштабі, було нанесено велику шкоду справі революції: загальноросійський революційний фронт одразу ж було розбито по лінії міжнародної боротьби, в результаті чого на великих просторах бувшої Росії революційна боротьба пішла одночасно в двох напрямках: в напрямку соціально-економічної боротьби працюючих проти визискувачів і в напрямку національно-політичної боротьби нації з нацією, робітництва та селянства з таким самим робітництвом та селянством»⁴⁷.

Водночас П.Христюк критикував більшовиків за їхню запеклу боротьбу проти Української Центральної Ради. За його словами, їм слід було йти шляхом

«не ігнорування особливостей української революції, механічного – в тій чи іншій формі – усунення Центральної Ради, а шляхом творення на Україні сильної української комуністичної партії з залученням в її ряди відповідних елементів української революційної демократії. Така тактика не розпалювала б національних пристрастей і перенесла б центр уваги цілком природно в площину не національної, а соціально-економічної, класової боротьби, що якраз і було б в інтересах швидшого розвитку революції. Та більшовики на Україні вважали за ліпше для себе бути всього тільки обласним відділом московської партії на Україні»⁴⁸.

Книжка побачила світ під егідою Українського соціологічного інституту, який був створений у Відні з ініціативи М.Грушевського восени 1919 р. та став першим українським науковим закладом в еміграції⁴⁹. Загалом установа видала 13 праць із проблем історії й поточного розвитку України. У лютому 1921 р. у приміщенні українського робітничого товариства «Єдність» у Відні лекціями М.Грушевського та Д.Антоновича розпочалися безплатні загальнодоступні курси з суспільних наук для українських емігрантів. Вони тривали з перервами близько року, охоплювали різноманітні питання соціології, політології, політекономії, історії. Курс історії Української революції читав П.Христюк⁵⁰.

Він стежив за подіями в Україні. На прикладі своїх однопартійців бачив, який режим там панував. Ліві українські соціалісти-революціонери, колишня фракція, а потім партія боротьбистів, 1920 р. ввійшли до КП(б)У⁵¹. Більшовики навколо цього зчинили пропагандистський галас, хоча невдовзі практично всіх, хто вступив у КП(б)У, було виключено. У травні того самого року над групою членів ЦК УПСР відбувся судовий процес. Основна мета його полягала в політичній дискредитації цієї партії⁵². Отже було

⁴⁷ Там само. – С.13.

⁴⁸ Там само. – Т.2. – Відень, 1921. – С.61–62.

⁴⁹ Докл. див.: *Матяш І.* Український соціологічний інститут М.С.Грушевського: основні напрями та етапи діяльності // *Український історик.* – 2000. – №4. – С.44–56.

⁵⁰ Див.: *Потульницький В.А.* Наукова діяльність М.С.Грушевського в еміграції: 1919–1924 рр. // *Український історичний журнал.* – 1992. – №2. – С.51.

⁵¹ Боротьбисти – група членів УПСР, що отримали свою назву від газети «Боротьба». На IV з'їзді 13–16 травня 1918 р. вона склала партійне керівництво й послідовно вела організацію на радянські позиції. У 1919 р. партія отримала назву УПСР (комуністів-боротьбистів). Улітку об'єдналася з УСДРП (незалежних лівих) і змінила назву на Українська комуністична партія (боротьбистів). У лютому 1920 р. боротьбисти звернулися до виконкому Комінтерну з проханням про прийняття до складу об'єднання. Навесні 1920 р. партія боротьбистів увійшла до КП(б)У, відтак у лавах більшовиків опинилися, зокрема, В.Блакитний, Г.Гринько, П.Любченко, О.Шумський, А.Хвиля та ін.

⁵² Докл. див.: Дело членов Центрального комитета Украинской партии социалистов-революционеров Голубовича, Петренко, Лызанивского, Часныка, Ярослава и др.: Стенографический отчет / Под. ред. Д.Мануильского,

зрозуміло, як більшовицька влада ставиться до «колишніх», і можна здогадатися, що, зміцнившись, «диктатура пролетаріату» неодмінно посилить репресії. Однак у «віденців» зокрема і П.Христюка, дедалі більше визрівало бажання повернутися в Україну. Чому? На це запитання більшовики мали свою відповідь. Ось що, наприклад, говорив секретар ЦК КП(б)У М.Попов⁵³ у доповіді на зборх харківського партактиву 9 липня 1933 р.:

«І в російських, і в українських емігрантів мова йшла, власне кажучи, про зміну віх боротьби проти радянської влади, про певний маневрений перехід від одкритої боротьби до прихованої. І ось цей маневр 1923–1924 рр. захоплює дуже широкі кола української контрреволюційної еміграції. На Україну приїжджає тоді група видатних членів ЦК УПСР – найважливішої партії Центральної Ради на чолі з Грушевським – Чечель, Шраг, Христюк та інші; приїжджає Ніковський⁵⁴, який був і прем'єром при польській окупації в Києві 1920 р., ряд професорів з Галичини. Все це робиться під виглядом визнання радянської України, хоч справді люди мають на меті її буржуазне переродження»⁵⁵.

Свою оцінку дав В.Винниченко у праці, написаній 1949 р. та опублікованій в Україні 1991 р.: «Михайло Грушевський і його близькі товариші Шраг, Христюк, Чечель та інші (які з еміграції вернулись на Україну) їхали на великий самокритичний подвиг, на тяжку боротьбу за здобутки нашої революції»⁵⁶.

А ось як кваліфікували це повернення «шаповалівці», тобто прибічники непримиреного критика М.Грушевського члена ЦК УПСР М.Шаповала⁵⁷: «Грушевський, Шраги, Христюки, Чечелі, Мазуренки⁵⁸, Ніковські спокійнісінько пішли на службу найлютішому ворогові, пішли ганебно, без жодних уступок з його боку»⁵⁹.

С.Дукельського. – Х., 1921; Вирок Українській революції: «Справа ЦК УПСР» / Упор. Т.Осташко, С.Кокін. – К., 2013; Шаповал Ю. Олександр Шумський: Життя, доля, невідомі документи. – К.; Л., 2017. – С.92–97.

⁵³ Микола Попов (1890–1938 рр.) – член РСДРП(б) із 1906 р. У 1925–1930, 1933–1937 рр. член ЦК КП(б)У, у 1933–1936 рр. кандидат у члени політбюро ЦК КП(б)У, у 1933–1937 рр. член оргбюро ЦК КП(б)У, у 1936–1937 рр. член політбюро ЦК КП(б)У. Заарештований 17 червня 1937 р., розстріляний 10 лютого 1938 р.

⁵⁴ Андрій Ніковський (1885–1942 рр.) – громадсько-політичний діяч, мово- й літературознавець, редактор газети «Нова рада», член Української Центральної Ради. Із 1920 р. в еміграції, міністр закордонних справ у уряді В.Прокоповича. Повернувся до УСРР у 1923 р. Член Комісії для складання словника живої української мови ВУАН та Історично-літературного товариства при ВУАН. Заарештований у «справі СВУ» й засуджений до смертної кари, замінені на 8 років позбавлення волі. Після відбуття покарання мешкав у Ленінграді, де й помер.

⁵⁵ Попов М.М. Про націоналістичні ухили в лавах української парторганізації і про завдання боротьби з ними // Червоний шлях. – 1933. – №7. – С.112.

⁵⁶ Винниченко В. Заповіт борцям за визволення. – К., 1991. – С.49.

⁵⁷ Микита Шаповал (1882–1932 рр.) – громадсько-політичний діяч, письменник, публіцист. У квітні 1917 р. став одним з ініціаторів створення УПСР. Із березня 1917 р. входив до складу Української Центральної Ради. Після проголошення УНР призначений міністром пошти і телеграфу. У листопаді 1918 – січні 1919 рр. очолював Український національний союз. Із 26 грудні 1918 до 11 лютого 1919 рр. міністр земельних справ в уряді В.Чехівського. Від лютого 1919 р. перебував на Галичині. У 1919–1920 рр. працював секретарем дипломатичної місії УНР у Будапешті, пізніше жив у Празі. Очолював УПСР в еміграції. Разом зі Н.Григорієвим пропагував принцип «диктатури трудових мас». Рішуче засуджував діяльність Закордонної делегації УПСР у Відні, яка відстоювала ідею перетворення УНР на «радянську республіку» та пошук шляхів примирення з більшовицькою Росією. У 1921 р. разом зі Н.Григорієвим і М.Галаганом виступив ініціатором створення Українського громадянського комітету (діяв до 1925 р.). Керована М.Шаповалом організація спричинилася до заснування за підтримки чехословацького уряду Української господарської академії в м. Подєбради та Українського високого педагогічного інституту ім. Драгоманова у Празі. У 1922–1928 рр. видавав журнал «Нова Україна». Помер і похований у Ржевніцях поблизу Праги.

⁵⁸ Василь Мазуренко (1877–1937 рр.) – професор Харківського технологічного інституту, директор Української головної палати мір та ваги ВРНГ УСРР. У 1931 р. заарештований у «справі Українського національного центру», засуджений до заслання. Після відбуття покарання викладав у Казахському університеті. У 1937 р. заарештований, розстріляний.

⁵⁹ Цит. за: Пуріс Р.Я. М.С.Грушевський: між історією і політикою: 1924–1933 рр. // Український історичний журнал. – 1991. – №4. – С.66.

Напевно, рацію мав усе-таки В.Винниченко. П.Христюк і його колеги, як і чимало інших представників української еміграції, поверталися не зі злочинними намірами. Вони акцептували прийнятну більшовиками під тиском «націонал-комуністів» політику коренізації та українізації, прагнучи в її рамках (а ці рамки в 1920-х рр. були доволі широкими) зробити якомога більше для українського відродження. Очевидно, що при цьому вони плекали й певні ілюзії, гадаючи, що мають право говорити з більшовиками як рівні з рівними, як соціалісти із соціалістами.

У більшовицькому керівництві визначилися різні підходи щодо повернення М.Грушевського та його групи, але всі сходилися на тому, що ці реемігранти не повинні займатися політичною діяльністю. А ось пояснення самого П.Христюка:

«Наша група – “віденців” – стала на становищі нової програми... Нова програма визнавала радянську систему влади, де в чому наближалась до Комуністичної програми, але в основному була не комуністична. Програма не визнавала принципу пролетарської диктатури, обстоювала принцип так званої робітничо-селянської демократії, загострювала національне питання тощо...

Серед нас виникли суперечки щодо питання: для чого повертатись, у якій формі провадити на Україні співпрацю з радвладою. Частина [...] пропонували повернутись організовано, всім разом, здекларувавши на Україні своє ставлення до радянської влади і своє бажання стати до співпраці. Але решта (Грушевський, Чечель і Жуковський⁶⁰ – члени закордонної партійної делегації) відкинули цю пропозицію. Ухвалено було їхати неорганізовано, хто коли зможе, не виступати з декларацією і не посідати на Україні відповідальних посад... Повернення відбулось неорганізовано. Першим поїхав Штефан, потім 1922 р[оку] – Чечель, Жуковський та В.Залізник. Я повернувся на Україну (разом з кооператором Крекотнем, з яким укупі працював 1922 р[оку] у віденському радянському представництві) року 1923-го»⁶¹.

М.Грушевський повернувся в березні 1924 р. і про мотиви приїзду написав так: «Відложити на бік старі рахунки, всю історію УСРР і взяти від радянського режиму все, що він може дати для закріплення здобутків революції і підготовки культурних чи національних вимог українського народу і заразом підтримати радянський режим, оскільки він буде відповідати інтересам краю та не тільки іменем, а ділом самим буде урядом України»⁶².

У травні 1924 р. в газетах було опубліковано документ, відомий під назвою «Декларація 66-ти» (за кількістю осіб, які його підписали). Це був заклик до української інтелігенції співпрацювати з більшовицькою владою, використовувати наявні можливості для національно-культурного будівництва. У його підготовці брали участь О.Попов⁶³, В.Мазуренко, М.Чечель, В.Баланін⁶⁴, М.Шраг, а також

⁶⁰ Олександр Жуковський (1884–1925(?) рр.) – військовий діяч, полковник Армії УНР. У 1917–1918 рр. член Української Центральної Ради, у 1918 р. виконавчач обов'язків військового міністра УНР, міністр морських справ УНР. У 1919 р. ревізор військових місій УНР у Німеччині, Австрії, Чехословаччині. У 1920 р. делегат від УПСР на женецькому конгресі Бернського Інтернаціоналу. У 1922 р. повернувся до України.

⁶¹ ГДА СБУ, Київ. – Спр.59881. – ФП. – Т.7 – Арк.19 зв. – 20 зв. В «Енциклопедії українознавства» помилково подається рік повернення П.Христюка – 1924. Неточно зазначено й рік його народження – 1880 (див.: Енциклопедія українознавства: Словникова частина. – Т.10. – Париж; Нью-Йорк, 1984. – С.3638).

⁶² Цит. за: *Потульницький В.А.* Наукова діяльність М.С.Грушевського в еміграції: 1919–1924 рр. – С.55.

⁶³ Олександр Попов (1891–1958 рр.) – педагог, громадський і церковний діяч. Перший декан факультету соціального виховання Харківського інституту народної освіти (1921 р.), засновник науково-дослідної кафедри педагогіки (1923 р.), організатор та перший директор Українського науково-дослідного інституту педагогіки (1926 р.).

⁶⁴ Володимир Баланін (1883 – дата смерті невідома) – професор Харківського фізико-хімічного інституту. У 1932 р. засуджений у «справі УНЦ» до 5 років позбавлення волі, які замінили висланням на той самий термін. Подальша доля невідома.

П.Христюк. Він був і серед учасників наради в одній із харківських шкіл, на якій ухвалили цю декларацію.

Украї критично поставився до декларації віце-президент Всеукраїнської академії наук, у минулому соціаліст-федераліст академік С.Єфремов. 22 травня 1924 р. він зробив запис у своєму щоденнику, згадуючи і П.Христюка:

«Декларація має свою історію. Ще торік, по XII з'їзді комуністичної партії і тут, і за кордоном комуністи заходились "організовувати громадську думку": підказували, що треба українській інтелігенції висловити подяку за прокламовану на з'їзді українізацію... І в Харкові колишні есери (Христюк з компанією) теж не могли здержати казенного ентузіазму... Але... почалась відома партійна дискусія – і ентузіазм захолов. Навесні розігрівся... Авторами її називають Чечеля, Христюка та... Мазуренка. Документ дурний: слабо написаний, холодний, нещирий, розтягнутий до краю, сервілістичний»⁶⁵.

Із весни 1923 до 1925 рр. П.Христюк працював інспектором Українського банку. Його переходу на іншу роботу посприяла випадкова зустріч у Харкові з колишнім лівим есером, потім лідером партії боротьбистів О.Шумським⁶⁶, тодішнім наркомом освіти УСРР. «Шумський, – згадував П.Христюк, – попитав, де я працюю, і, довідавшись, що в Українбанку, сказав, що мені, власне, нічого сидіти в банку і що доцільніше було би піти на науково-педагогічну роботу»⁶⁷.

Це була друга зустріч О.Шумського з П.Христюком. Уперше вони бачилися 1922 р. у Відні, у радянському представництві, де останній недовго працював зі своїм колегою по кооперативному руху І.Крекотнем⁶⁸. Відбулася розмова, у ході якої О.Шумський радив повертатись в Україну. І ось тепер, у 1925 р., він посприяв призначенню П.Христюка членом правління Державного видавництва України⁶⁹. Тут знову доречно звернутися до свідчення самого П.Христюка: «Шумський сказав мені, що я, як член правління ДВУ, повинен буду уважно ставитись до української інтелігенції, яка матиме справи з ДВУ, і вживати разом з правлінням ДВУ заходів до того, щоб зібрати коло ДВУ українські письменницькі кадри»⁷⁰.

На новій посаді П.Христюк працював до 1928 р. і як член правління опікувався фінансово-торговельними справами видавництва, котре, зокрема, чимало зробило у справі видання творів української класики. Характерно, що коли згодом П.Христюка змусили «каятися у гріхах», він згадав про таке своє «шкідництво», як спроби «просунути в читацькі маси насамперед художню книжку, класиків укр[аїнської] літератури тощо, що була відірвана від питань соціалістичного будівництва»⁷¹.

⁶⁵ Єфремов С.О. Щоденники, 1923–1929. – К., 1997. – С.125–126.

⁶⁶ Олександр Шумський (1890–1946 рр.) – у 1917 – січні 1918 рр. член Української Центральної Ради. Із 1918 р. есер, згодом боротьбист. Від 1920 р. у лавах партії більшовиків. У 1924 р. завідувач агітаційно-пропагандистського відділу ЦК КП(б)У. У 1924–1927 рр. нарком освіти УСРР. Вступив у конфлікт із Л.Кагановичем, був звинувачений у «націонал-ухильництві». У 1927–1929 рр. ректор Ленінградського інституту народного господарства ім. Ф.Енгельса, Ленінградського політехнічного інституту. У 1930–1931 рр. заступник завідувача відділу агітації та масових кампаній ЦК ВКП(б), у 1931–1933 рр. голова ЦК Спілки працівників освіти. Заарештований 13 травня 1933 р. Засуджений до 10 років позбавлення волі. У 1946 р. під час повернення в УРСР убитий співробітниками МДБ СРСР.

⁶⁷ ГДА СБУ, Київ. – Спр.59881. – ФП. – Т.7. – Арк.28.

⁶⁸ Докладної інформації про цю сторінку біографії П.Христюка віднайти поки що не вдалося.

⁶⁹ Засноване у Харкові 1919 р. як Держвидав. У 1930 р. реорганізоване в Державне видавниче об'єднання України (ДВООУ).

⁷⁰ ГДА СБУ, Київ. – Спр.59881. – ФП. – Т.7. – Арк.28 зв.

⁷¹ Там само. – Арк.87 зв.

Під час роботи у ДВУ П.Христюк нав'язав тісні контакти з багатьма письменниками, зокрема з О.Вишнею⁷², І.Дніпровським⁷³, П.Тичиною⁷⁴, П.Панчем⁷⁵, М.Кулішем⁷⁶ та іншими членами Вільної академії пролетарської літератури (ВАПЛІТЕ). До цього об'єднання входив письменник М.Хвильовий⁷⁷ (із ним П.Христюк був добре знайомий), його було засновано у Харкові в листопаді 1925 р. Зближенню значною мірою сприяло те, що сам П.Христюк не полишав пера. У 1925 р. з'явилися його публікації «1905 рік на Україні», «Соціальні мотиви творчості М.Хвильового», «Посуха та боротьба з нею». Кілька видань витримала його праця «Нарис історії класової боротьби та соціалізму». Він був також автором розвідок «Селянські виступи та війни», «Письменницька творчість В.Винниченка: Спроба соціологічної аналізи» (1929 р.), «Домарксистське освітлення творчості Квітки» (1928 р.), «Дві книжки» (1929 р.), «Про літературознавчий метод Єфремова» (1929 р.), «Літературознавчий метод професора Дорошкевича» (1931 р.), «Образ нової жінки в сучасній літературі» (1931 р.) та ін. Частину праць, як-от «Селянські виступи і війни» (1925 р.), П.Христюк підписував псевдонімом «П.Костенко».

Між Христюком-автором «Заміток і матеріалів до історії Української революції» та Христюком-автором названих вище праць є різниця. Останній змушений постійно співвідносити свої думки й висновки з панівною політико-ідеологічною парадигмою. На цих його студіях лежить відбиток політичного міметизму. І все ж частина праць, підготовлених в умовах УСРР, так і не побачила світу, залишилася в рукописах. Це сталося ще й тому, що П.Христюк умістив кілька позитивних рецензій про творчість «ваплітянців» (зокрема М.Хвильового та Г.Епіка⁷⁸). Проте найгучніший скандал вибухнув після публікації в 1927 р. у журналі «ВАПЛІТЕ» його статті «Розпеченим пером (З нотаток на сторінках прочитаного)». Редакція зробила до неї таку примітку: «Стаття т[овариша] П.Христюка призначалась не для ВАПЛІТЕ. Між тим питання, які тут розглядаються, остільки своєчасні і пекучі,

⁷² Остап Вишня (Павло Губенко; 1889–1956 рр.) – гуморист і сатирик, автор фейлетонів, оповідань, сатиричних мініатюр. У грудні 1933 р. заарештований, звинувачений у «належності до української контрреволюційної організації, яка намагалася повалити радянську владу збройним шляхом». Смертний вирок замінено на 10 років ув'язнення. Звільнений у жовтні 1943 р.

⁷³ Іван Дніпровський (Шевченко; 1895–1934 рр.) – поет, прозаїк, драматург. Входив до складу літературної організації ВАПЛІТЕ.

⁷⁴ Павло Тичина (1891–1967 рр.) – поет, перекладач, державний діяч. Рання поезія характеризувалася особливим новаторством у формі. Із кінця 1920-х рр. творчість ставала дедалі більш офіційною. У 1920-х рр. належав до організацій «Гарт» і ВАПЛІТЕ. Академік ВУАН (із 1929 р.), директор Інституту літератури АН УРСР (1936–1939, 1941–1943 рр.), голова Верховної Ради УРСР (1953–1959 рр.), міністр освіти УРСР (1943–1948 рр.). Уникнув репресій завдяки статусу офіційного радянського поета.

⁷⁵ Петро Панч (Панченко; 1891–1978 рр.) – письменник, колишній вояк Армії УНР. Автор повістей, романів, творів для дітей. Під час Другої світової війни головний редактор літературного відділу україномовної радіостанції «Радянська Україна» в Москві. Піддавався критиці, але репресований не був.

⁷⁶ Микола Куліш (1892–1937 рр.) – драматург, президент ВАПЛІТЕ. Репресований. З листопада 1937 р. розстріляний на Соловках.

⁷⁷ Микола Хвильовий (Фітільов; 1893–1933 рр.) – прозаїк, поет, публіцист. Активний адепт політики українізації. Автор низки памфлетів і статей, що мали у середині 1920-х рр. великий суспільно-політичний резонанс та привернули увагу Й.Сталіна. У своїх творах висловлював вимогу перед новою українською літературою приняти наслідувати Москву й закликав орієнтуватися на «психологічну Європу». Був підданий жорсткій критиці. Загаврований сталіністами як провідний ідеолог однієї з трьох течій «націонал-ухильництва» всередині компартії («хвильовізму», «шумськізму», «волобуєвщини»). 13 травня 1933 р. у Харкові напередодні арешту покінчив життя самогубством.

⁷⁸ Григорій Епик (1901–1937 рр.) – головний редактор видавництва «Червоний шлях» та Державного видавництва України (1924–1926 рр.), автор повістей і романів («Восени», «Без ґрунту», «Перша весна», «Петро Ромев» та ін.). Входив до літературної організації «Плуг», згодом до ВАПЛІТЕ. У 1934 р., під час «чистки» партії, виключений із КП(б)У. Того ж року, відразу після вбивства С.Кірова, заарештований і висланий на Соловки. Розстріляний 3 листопада 1937 р.

що цілком заслуговують на ширше громадське обговорення. Це й примусило нас відвести їй належне місце на сторінках ВАПЛІТЕ»⁷⁹. Напевно, це сприяло тому, що П.Христюка почали обвинувачувати в тому, нібито він ідеологічно спрямовує ВАПЛІТЕ. Комуністичні ідеологи використали статтю як привід для остаточного розгрому цього літературного об'єднання⁸⁰. П.Христюкові пригадали його «націоналістичне минуле» та почали висувати політичні обвинувачення.

Що ж такого «крамольного» він написав? П.Христюк проаналізував надруковані оповідання письменника Г.Епіка «Восени» й вірш поета В.Сосюри⁸¹ «Знову місто мое». У першому йшлося про життя житлового кооперативу на чолі з комуністом Бризгуновим, людиною бездушною, егоїстичною, аморальною. В оповіданні також зображено поета Жовтневого. Він, за характеристикою П.Христюка, «пише ідіотські вірші, спекулюючи на попиті на пролетарських робітничих поетів»⁸². На противагу їм в оповіданні є член правління житлового кооперативу Ернст, котрий мешкав із дружиною та малою дитиною (перша дитина померла) у вогкому підвалі. Отримати нормальну квартиру в них немає шансів, оскільки на неї претендувала сестра дружини Бризгунова. Переказавши зміст оповідання, П.Христюк зауважував: «Отакий наш новий побут за Г.Епіком. Чи не злісна це вигадка? А коли ні, то чи варто роз'ятрювати наші болячки? Сам автор ставив перед собою отаке питання, вагався... Ми вважаємо побоювання автора (чи не буде правити отаке оповідання за чинник суспільного розкладу і не буде воно буржуазії на радість?) – за безпідставні»⁸³. У рецензії обґрунтовувалася думка про те, що

«за матеріал для наших письменників мають правити й позитивні й негативні явища нашої дійсності. Хто може заперечити тому, що правдиве художнє виображення болячок нашої сучасності може більше сприяти оздоровленню радянської суспільної тканини, ніж не художнє (а тому й не переконуюче), “казенне” вихвалювання зародків нового побуту, або ще не доведених до кінця починань?.. Не замовчувати треба наші хвороби, а навпаки – треба розпекти, загартувати пера наших письменників у боротьбі з цими болячками»⁸⁴.

Прикладом однобічності під пером П.Христюка постав В.Сосюра. Раніше йому закидали «занепадництво», критикували за надто песимістичне зображення дійсності за умов нової економічної політики. І поет вирішив змінити песимізм на оптимізм, зокрема у своєму вірші «Знову місто мое» він сповідував, за словами П.Христюка, «казенний “ура-патріотизм” найгіршої форми»⁸⁵. Завершувалася стаття такими словами: «Отут зв'язок між оповіданням Епіка і віршем Сосюри. Ми хочемо звернути увагу на те, що в Епіка правдива “установка”, а не в Сосюри. Не лякайтесь непи⁸⁶ й болячок, не тікати від них, а перемагати їх треба в процесі

⁷⁹ Христюк П. Розпеченим пером (3 нотаток на сторінках прочитаного) // ВАПЛІТЕ. – 1927. – №5. – С.194.

⁸⁰ Див.: Ваплітянський збірник. Вид. 2-ге. / Під ред. Ю.Луцького. – Торонто, 1977. – С.239–240.

⁸¹ Володимир Сосюра (1898–1965 рр.) – поет, автор понад 40 збірок поезій. У 1917–1920 рр. воював спочатку на боці УНР, пізніше – у Червоній армії. У 1920-х рр. у різний час був членом ряду літературних об'єднань («Плуг», «Гарт» та ін.). Неодноразово піддавався жорсткій критиці та змушений був доводити свою лояльність комуністичному режимові.

⁸² Христюк П. Розпеченим пером (3 нотаток на сторінках прочитаного). – С.196.

⁸³ Там само. – С.199.

⁸⁴ Там само. – С.201.

⁸⁵ Там само. – С.205.

⁸⁶ Тобто нової економічної політики.

боротьби, в процесі впертої праці. Розпеченого пера нам треба, а не “ура-патріотичних” дзеньок-бреньок»⁸⁷.

Очевидно, ось цих закликів до «розпеченого пера» від колишнього політичного супротивника більшовиків П.Христюку не подарували. Його публікація стала формальним приводом і для погрому ВАПЛІТЕ. Це засвідчила, зокрема, стаття Т.Тарана⁸⁸ «Про ВАПЛІТЕ, розпечене перо і самокритику», уміщена в газеті «Комуніст» (1928 р., 8 і 10 січня). 12 січня 1928 р. відбулися загальні збори організації. Нижче подаємо уривок з протоколу того зібрання:

«Куліш пояснює перед загальними зборами, як це трапилося, що було видруковано статтю Христюка. Як це мені самому не дивно, а я не знав, хто такий в минулому Христюк... Коли Христюк приніс мені статтю, сказавши, що її не прийняв до друку ЧШ (“Червоний шлях” – *Авт.*), я розглянув її і, під враженням загалу дискусії, вирішив, що підходить журналові “ВАПЛІТЕ”... Я не оцінив тоді, який може бути від неї ефект після того, як прочитати саме в нашому журналі, зіставляючи з ім’ям Христюка...

Слісаренко⁸⁹ теж, як член редколегії читав статтю, розглядаючи її з погляду літературної дискусії. Що до постави Христюка, то, знаючи його минуле, однак не надавав йому особливої ваги. Адже Христюк співробітничав по наших газетах, писав навіть у “Комуніст”, а головне з його підручника “Історія класової боротьби” вчать навіть по радпартшколах. Він навіть до останньої хвилини вважав, що Христюк (член правління ДВУ) є член партії...

Йогансен⁹⁰ висловлює певні сумніви, щодо виняткової одіозності статті Христюка. Адже член ВУСПП-у (Всеукраїнська спілка пролетарських письменників – *Авт.*) Савченко Я[ків]⁹¹ – теж щось робив у петлюрівському пресбюро.

Слісаренко додає, що й другий член ВУСПП Загул⁹² був колись головою з’їзду адвентистів в Лондоні, представляючи там адвентистську Німеччину.

Ухвалили: Дати лист до “Комуніста”⁹³.

⁸⁷ Христюк П. Розпеченим пером (З нотаток на сторінках прочитаного). – С.205.

⁸⁸ Теодосій Таран (Гончаренко; 1896–1938 рр.) – радянський політичний діяч, колишній боротьбист, член КП(б)У з 1920 р. Заступник редактора газет «Вісті ВУЦВК» (на початку 1920 р.) та «Комуніст» (із 1926 р.). У 1938 р. розстріляний.

⁸⁹ Олекса Слісаренко (1891–1937 рр.) – поет, прозаїк. Друкуватися почав як символіст і футурист. У 1920-х рр. входив до літературних організацій «Гарт», ВАПЛІТЕ, техномистецької групи «А». У 1931–1933 рр. побачили світ твори О.Слісаренка у 6 томах (серед найвідоміших – роман «Чорний ангел» 1929 р.). Репресований, розстріляний на Соловках.

⁹⁰ Майк (Михайло) Йогансен (1895–1937 рр.) – поет, прозаїк, літературний критик. Входив до літературних організацій «Гарт», ВАПЛІТЕ, техномистецької групи «А». Репресований, розстріляний у Києві 27 жовтня 1937 р.

⁹¹ Яків Савченко (1890–1937 рр.) – поет, літературний критик, публіцист. Від кінця 1920-х рр. був пов’язаний із кінорежисурою в УСРР, викладав теорію драми, сценарію й літератури на сценарному та режисерському факультетах Київського кіноінституту. У 1933 р. звільнений із роботи, у вересні 1937 р. заарештований і в листопаді того самого року розстріляний у Києві.

⁹² Дмитро Загул (1890–1944 рр.) – письменник, літературний критик, уродженець Буковини. У 1915 р., після зайняття Чернівців російськими військами, інтернований. Від 1917 р. мешкав в Одесі, з 1918 – у Києві. Із 1926 р. старший науковий співробітник Комісії нового українського письменства ВУАН. У 1933 р. за «належність до контрреволюційної організації, яка готувала збройне повстання проти радянської влади», заарештований і засуджений до 10 років. У 1943 р. термін подовжено, покарання відбував на Колимі. Помер улітку 1944 р. в ув’язненні за нез’ясованих обставин.

⁹³ Цит. за: Ваплітянський збірник. – С.239–240.

Проте ніякі листи вже не могли допомогти. Усі розуміли, що статтю П.Христюка використано як привід для знищення літературної організації. 14 січня 1928 р. загальні збори ВАПЛІТЕ ухвалили резолюцію про її розпуск. «Після цього, – згадував П.Христюк, – ваплітовці почали уникати зустрічей зі мною...»⁹⁴.

Інцидент навколо статті П.Христюка вплинув і на його подальшу долю, йому довелося піти з ДВУ. Із грудня 1928 до 1931 рр. працював у Народному комісаріаті фінансів – спочатку заступником начальника управління державними прибутками, а з 1930 р. – заступником керівника сектору економічного планування.

У березні 1928 р. у Харкові створили Українське товариство робітників науки і техніки для сприяння соціалістичному будівництву (УТОРНІТСО). Серед його фундаторів були П.Христюк і його товариші з УПСР. «Було обрано, – згадував він, – спеціальну приймальну комісію, до якої входили [...] Чечель та Филипович⁹⁵ і ще хтось. На голову культурно-освітньої секції було обрано мене, інших секцій – Шрага, Чечеля, Мазуренка та інших»⁹⁶. Характерно, що з-поміж активних діячів УТОРНІТСО опинилися чимало тих, кого ДПУ «пришиє» до «справи Українського національного центру»⁹⁷.

У 1931 р. П.Христюк перейшов на роботу в академічний Інститут літератури ім. Т.Шевченка на посаду наукового співробітника. Одночасно він був секретарем журналу «Літературний архів». Та попрацювати йому тут довго не вдалося. У березні того ж року у Харкові його заарештували – у своїй квартирі №25 (2-й під'їзд, 4-й поверх) у знаменитому будинку літераторів «Слово». За цією адресою він мешкав у 1930–1931 рр. із дружиною Марфою Панасівною та донькою Наталею, студенткою медичного інституту. В анкеті заарештованого вказувалося, що вона заповнюється для обвинувачених, котрим інкримінували участь в «Українському національному центрі».

Задум «драматургів» із ДПУ УСРР був фундаментальним. Ішлося про «справу» організації, що нібито не лише прагнула до «консолідації антирадянських українських сил», а й діяла «за директивами урядових кіл капіталістичних держав, які очолюють підготовку інтервенції (Франції і Польщі) і керівних сил II Інтернаціоналу», до того ж мала зв'язок з іншими «контрреволюційними організаціями». Керівником «УНЦ» оголосили М.Грушевського. В обвинувальному висновку – список притягнутих до відповідальності. Під №6 був П.Христюк⁹⁸.

Ще в 1950–1960-х рр., у період «відлиги» почали виявлятися факти, що переконливо засвідчили: «справу УНЦ» сфабрикували. Ім'я П.Христюка часто зустрічається у свідченнях осіб, яким пощастило вижити. Удаючись до індивідуальних методів шантажу слідчі досягли успіху. Усі ті, кого «вписали» у цю «справу», надали необхідні свідчення. Дав їх і П.Христюк. Уже наступного дня після арешту він написав заяву, в якій, зокрема, були такі слова: «Зрікаючись своєї роботи в антирадянській організації [...], я її плямую і цілком засуджую. Прошу прийняти мое

⁹⁴ ГДА СБУ, Київ. – Спр.59881. – ФП. – Т.7. – Арк.89. Цікаво реагував на розпуск ВАПЛІТЕ академік С.Єфремов: «Вапліте» себе розцуглило... Чутка є, що самознищення організації та закриття журналу наробило деякого переполоху серед начальства: воно сподівалося покори, а не такої, хоч і не шкодливої, фронди» (див.: Єфремов С.О. Щоденники, 1923–1929. – С.580).

⁹⁵ Євген Филипович (1889 – дата смерті невідома) – колишній член УПСР, працював у правлінні Держзільгоспвідництва у Харкові. Заарештований у «справі УНЦ». 7 лютого 1932 р. засуджений на 5 років позбавлення волі.

⁹⁶ ГДА СБУ, Київ. – Спр.59881. – ФП. – Т.7. – Арк.7 зв.

⁹⁷ Див.: Касьянов Г.В., Ткачова Л.І. УТОРНІТСО: епізод з історії «політичного виховання» інтелігенції // Держава і українська інтелігенція: Деякі проблеми взаємовідносин у 20-х – на початку 30-х рр. – К., 1990. – С.35–36.

⁹⁸ Див.: Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський: справа «УНЦ» і останні роки (1931–1934). – К., 1999. – С.201.

каяття, обцяю розповісти щиро все, що я знаю про діяльність цієї організації та її членів»⁹⁹.

«Каяття» П.Христюка в несконених злочинах склало два томи щільно написаного тексту, як правило на обох боках кожного аркуша. Важко читати ці власноруч написані свідчення, в яких правдиві факти з життя самого П.Христюка, з історії УНР та УПСР уплетено в потрібну «чекістам» «шкідницьку лінію». Примітно й те, що заарештованому хтось постійно підказував, що говорити далі, що деталізувати. Цей «диригент» (імовірно хтось із начальства ДПУ) залишив зауваження, зроблені олівцем на берегах деяких сторінок¹⁰⁰.

7 лютого 1932 р. постановою колеґії ОДПУ СРСР П.Христюк був засуджений на 5 років позбавлення волі. С.Підгайний, колишній соловецький в'язень, стверджував, що він був на Соловках, а «з 1932 року перебував у 9-му Кемському відділі ББК»¹⁰¹.

Постановою особливої наради НКВС СРСР від 21 січня 1935 р. П.Христюку визначили 3 роки заслання в Північний край. За деякими відомостями, в Архангельську він працював економістом у «Північкрайконторі» тресту ресторанів і кафе¹⁰². Саме тоді було сфабриковано «справу Української контрреволюційної групи в Архангельську». З листопада 1936 р. його заарештували, а 3 вересня наступного року особлива нарада НКВС СРСР засудила П.Христюка до 8 років таборів. Як свідчать документи, він помер 29 вересня 1941 р. в Північно-Східному виправно-трудоному таборі, який існував у системі «Дальбуду»¹⁰³.

У середині 1960-х рр. була перша спроба реабілітувати осіб, як проходили у «справі УНЦ». Однак тоді це не вдалося. У висновку, що його підписав 15 квітня 1965 р. один зі співробітників слідчого відділу КДБ при Раді Міністрів УРСР, значалося: «Враховуючи, що вищеназвані особи в антирадянських політпартіях і контрреволюційних урядах і формуваннях займали керівне становище і в період громадянської війни вели боротьбу проти радянської влади в Україні, – уважав би подальше здійснення додаткового слідства припинити і справу направити до Прокуратури УРСР»¹⁰⁴. Лише в 1989 р. всі, кому інкримінувалась участь в «УНЦ», офіційно були реабілітовані. Серед них і П.Христюк. Так він повернувся до політичної історії України.

Підбиваючи підсумки, зауважимо, що в долі П.Христюка яскраво віддзеркалилися проблеми того покоління діячів Української революції, до якого він належав. Цю генерацію обґрунтовано можна назвати молодого. Це вносило в її діяльність нефальшивий ентузіазм та дух самопожертви. Водночас з усією силою виявилися брак політичного досвіду, перевага темпераменту й соціалістичних сантиментів над раціоналізмом. Чи могло бути інакше? Малоімовірно, адже вся тогочасна «українська справа» зводилася *in extenso* до культурно-просвітницької роботи в легальних або напівлегальних формах, а підпільні структури були єдиним способом політичного вишколу для українців у монархічній Росії.

Таким чином на прикладі П.Христюка можна виразно бачити, як у переважній більшості тодішніх українських діячів молодість біологічна збіглася з «молодістю»

⁹⁹ ГДА СБУ, Київ. – Спр.59881. – ФП. – Т.7. – Арк.3.

¹⁰⁰ Див.: Там само. – Арк.45 зв., 47 та ін.

¹⁰¹ Підгайний С. Українська інтелігенція на Соловках. – Новий Ульм, 1947. – С.93. ББК – Біломорсько-Балтійський комбінат.

¹⁰² Див.: Дойков Ю. Надія Суровцова: На засланні в Архангельську (1933–1937). – Архангельськ, 2005. – С.69.

¹⁰³ Див.: ГДА СБУ, Київ. – Спр.59881. – ФП. – Т.118. – Арк.157.

¹⁰⁴ Див.: Там само. – Арк.342.

політичною (відсутність знання нормальної партійної, парламентської, законодавчої практики, брак розуміння специфіки політичного менеджменту тощо). До всього цього додався ще один, як з'ясувалося руйнівний, елемент. Ідеться про соціальний утопізм, віру в революцію як засіб досягнення ідеалів справедливості. Значною мірою саме це зрештою підштовхнуло П.Христюка й багатьох його колег до токсичного рішення повернутися в українізовану нібито УСРР і робити «свою справу» навіть усупереч реаліям більшовицької диктатури.

Водночас приклад П.Христюка дає підстави і для такого висновку: не заплющуючи очі на хиби діячів Української революції не слід девальвувати досягнутого. Дуже вдало це підкреслив сам П.Христюк головною книгою свого життя «Замітки і матеріали до історії української революції: 1917–1920 рр.» (вона зазвичай у першу чергу потрапляє в коло уваги дослідників, котрі намагаються писати про її автора): «Були і в цей час помилки, але досягнені результати, безумовно, покривають їх... Після цього вже не було вороття до старих часів безпросвітної неволі, коли український народ викреслювався цілком з великої книги всесвітнього буття»¹⁰⁵.

Українська революція створила Україну як модерну націю і свій внесок у це зробив із-поміж інших і Павло Христюк.

REFERENCES

1. Doikov, Yu. (2005). *Nadiia Surovtsova: Na zastanni v Arkhanhelsku (1933–1937)*. Arkhanhelsk, 2005. [in Ukrainian].
2. Horak, V.S. (2005). *Litopys ukrainskoi revoliutsii: Knyha P.O.Khrystiuka "Zamitky i materialy do istorii ukrainskoi revoliutsii": istoriohrafichnyi analiz*. Kyiv. [in Ukrainian].
3. Kovalevskiy, M. (1960). *Pry dzherelakh borotby: Spomyny, vrazhennia, refleksii*. Insbruk. [in Ukrainian].
4. Kucher, V., Mukha, D. (2008). *Sotsialist-revoliutsioner na tli doby: Pavlo Khrystiuk pro sotsialno-politychni protsesy chasiv Tsentralnoi Rady*. Kyiv. [in Ukrainian].
5. Kuras, I.F. (1978). *Torzhestvo proletarskogo internatsionalizma i krakh melkoburzhuznykh partij na Ukraine*. Kiev. [in Russian].
6. Lysiak-Rudnytskyi, I. (1994). *Istorychni ese, 2*. Kyiv. [in Ukrainian].
7. Hagen, M. fon (2012). "Mii shliakh do istorii ne buv priamym" Retrieved from <http://www.historians.in.ua/index.php/en/intervyu/370-mark-fon-hagen-mii-shliakh-do-istorii-ne-buv-priamym> [in Ukrainian].
8. Hagen, M. von. (2014). Pavlo Khrystiuk's History and the Politics of Ukrainian Anti-Colonialism. Abstracts of Papers: *Ukraina na istoriohrafichnii mapi mizhvoinnoi Yevropy / Ukraine on the Historiographic Map of Interwar Europe*, 15–37. Kyiv.
9. Matias, I. (2000). Ukrainskyi sotsioloichnyi instytut M.S.Hrushevskoho: osnovni napriamy ta etapy diialnosti. *Ukrainskyi istoryk*, 4, 44–56. [in Ukrainian].
10. Mukha, D. (2008). *Sotsialist-revoliutsioner na tli doby: Pavlo Khrystiuk pro sotsialno-politychni protsesy chasiv Tsentralnoi Rady*. Kyiv. [in Ukrainian].
11. Mukha, D. (2010). Pavlo Khrystiuk yak istoriohraf ukrainskykh politychnykh partii doby vyzvolnykh zmahan 1917–1920 rr. *Istorychnyi zhurnal*, 1, 228–236. [in Ukrainian].
12. Mukha, D.I. (2011). Kharakterystyka P.O.Khrystiukom vnutrishnoi polityky Ukrainskoi Derzhavy (1917–1918 rr.). *Naukovi zapysky z ukrainskoi istorii*, (27), 95–99. Pereiaslav-Khmelnytskyi. [in Ukrainian].
13. Mukha, D.I. (2011). Suspilno-politychna, derzhavnytska diialnist, naukova spadshchyna P.O.Khrystiuka (1890–1941 rr.). *Extended abstract of Candidate's thesis*. Pereiaslav-Khmelnytskyi. [in Ukrainian].
14. Ostashko, T., Kokin, S. (Comps.). (2013). *Vyrok Ukrainskii revoliutsii: "Sprava TsK UPSR": Naukovo-dokumentalne vydannia*. Kyiv. [in Ukrainian].
15. Potulnytskyi, V.A. (1992). Naukova diialnist M.S.Hrushevskoho v emihratsii: 1919–1924. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 2, 48–57. [in Ukrainian].
16. Prystaiko, V., Shapoval, Yu. (1999). *Mykhailo Hrushevskiy: sprava „UNTs” i ostanni roky (1931–1934)*. Kyiv. [in Ukrainian].
17. Pyrih, R.Ya. (1991). M.S.Hrushevskiy: mizh istoriieiu i politykoiu (1924–1933 rr.) *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 4, 54–66. [in Ukrainian].
18. Shapoval, Yu. (2017). *Oleksandr Shumskiy: Zhyttia, dolia, nevidomi dokumenty*. Kyiv; Lviv. [in Ukrainian].
19. Soldatenko, V.F. (2008). *Ukraina v revoliutsiinuu dobu: Istorychni ese-khroniky, 1: Rik 1917*. Kharkiv. [in Ukrainian].
20. Verstiuk, V.F. (Comp.). (1996). *Ukrainska Tsentralna Rada: Dokumenty i materialy, 1 [4 bereznia – 9 hrudnia 1917 r.]*. Kyiv. [in Ukrainian].
21. Yefremov, S.O. (1997). *Shchodennyky, 1923–1929*. Kyiv. [in Ukrainian].

¹⁰⁵ Христюк П. Записки і матеріали до історії української революції: 1917–1920. – Т.1. – С.121.

Yurii Shapoval

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Chief Research Fellow,
Department of Theory and History of Political Science,
I.Kuras Institute of Political and Ethnic Studies NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), shapoblu@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2883-6403>

Nadiia Ryzheva

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Professor at Department of History,
V.Sukhomlynskyi Mykolaiv National University
(Mykolaiv, Ukraine), ryzheva.nadiya@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8379-4325>

Participant and Chronicler of the Ukrainian Revolution: Pavlo Khrystiuk (To the 130th Anniversary of the Birth)

Abstract. The purpose of the article is to create a biography of P.Khrystiuk, a cooperator, a politician, a publicist, an author of the fundamental work about history of the Ukrainian Revolution. The methodological basis is the principle of historicism in the unity of all its components. The research is based on a critical analysis of archival and printed sources. The microhistorical approach was also used. The scientific novelty consists in the attempt to create a detailed description of the life path, activities and the significance of the intellectual heritage of P.Khrystiuk, based on the archival resources that were never used before along with those materials that were already published. The documents of the GPU–NKVD were also used in order to trace the circumstances of P.Khrystiuk’s tragic fate. All this made it possible to create the most complete biographical sketch so far, to clarify many important points, to refute certain inaccuracies in those publications in which P.Khrystiuk was mentioned. **Conclusion.** P.Khrystiuk appears as a clear adept of socialistic ideas, as a representative of that group of people who had drawn a moderate, cooperative version of socialism with democratic political form for Ukraine and for entire Eastern Europe. At the same time, he professed tolerance towards those activists who used to held different positions, but seemed to him as possible allies in the building and preservation of independent Ukraine. P.Khrystiuk became not just a participant, but also a chronicler of events he was involved in. He created a fundamental work on the history of the Ukrainian Revolution. This work was suppressed during the existence of the USSR not for nothing. After all, P.Khrystiuk, along with other representatives of the Ukrainian revolutionary generation of those times, insisted that Ukrainian Revolution differed from the “Petrograd Model” of 1917, which ended up with Bolshevik’s party dictatorship. The Bolshevik ideologists interpreted such separation of the specifics of Ukrainian revolution as an assertion of independence of Ukraine. This understanding of Ukrainian revolution, as well as his previous political activity in times of Ukrainian Central Rada and the UPR Directory, put P.Khrystiuk (after his return from the forced emigration in 1923) in the circle of temporary “companions” of Bolsheviks for the next eight years. That is, he was included in the circle those, to whom the new political authorities had no trust. This determined his fate when the Bolshevik regime launched an attack on the Ukrainian intelligentsia, fabricating the “Case of the Union of Liberation of Ukraine” in 1930 and preparing the “Case of the Ukrainian National Center” for the upcoming year. It was exactly that case, within which P.Khrystiuk was convicted and killed later on.

Keywords: cooperative movement, Ukrainian Revolution, Ukrainian Socialist-Revolutionary Party, Ukrainian Central Rada, General Secretariat, Ukrainian People’s Republic, reemigrants, State Publishing House of Ukraine, Ukrainian National Center.